

VÁROSRENDEZÉS KOLOZSVÁRT ÉS MÁRAMAROSSZIGETEN A MÚLT SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

I. Erdély, közelebbről pedig Kolozsvár XVIII. század végi és XIX. század eleji művészeti életét tanulmányozva, a művészettörténészeknek is szembe kell néznie a tudatos városrendezés, az urbanisztika megjelenésének kérdésével. Az ide vonatkozó dokumentációs anyag egyértelmű bizonyossága szerint ugyanis ekkor már kezdetét veszi az építkezések rendjén felmerülő közösségi elvárások megfogalmazása, az egyéni cél és a közösségi kívánalmak összehangolása a városiasodás előmozdítása érdekében. Az urbanisztika igénylését és gyakorlati megjelenését bizonyító levéltári források feltárása és tanulmányozása elősegíti a két nagy művészeti stílus, a barokk és a klasszicizmus alaposabb megértését is, az eddigieknél pontosabb, a társadalmi-gazdasági fejlődéssel való természetes összefüggéseket konkrétabban számba vevő értelmezését.

A városrendezési kérdések feltűnése mindig a gyorsult ütemű városiasodásnak köszönhető. Kelet-Európában általában, így Erdélyben is, a kapitalizmus lassú kibontakozása következtében a városi élet fejlődése mérsékeltebb ütemben haladt, ezért a városrendezés problémája is későn, csak a XIX. század elején vetődött fel határozottabb formában. Igaz, jelentkezésére már a XVIII. század végén felfigyelhetünk, a megvalósítás azonban a következő század érdeme, és el sem képzelhető a klasszicizmus korának mérnökgárdája, valamint az építkezések hatósági ellenőrzése nélkül.

A felmerült problémák megoldásához ugyanis több szaktudásra és nagyobb szervezettségre volt szükség. Éppen ezért a XIX. század első éveitől kezdve az építető és építő mellett megjelent egy új tényező: *a hivatalos ellenőrző szerv*. Ez a két fél közé ékelődve, tevékenységét építőre és építetőre egyaránt kiterjesztette. Az építészeti ellenőr szerepét ebben az időben az Erdélyi Főkormányshé (Gubernium) mellett működő „Fő-Építő Bizottság”, az *Aedilis Directio* játszotta. Ennek munkáját az építkezések megszaporodásával a városi mérnök, valamint a városi keretek között létrehozott Építető Bizottság is támogatta.

Az *Aedilis Directio* 1788-ban jött létre, amikor II. József a Monarchia építési ügyeinek jobb megszervezése és ellenőrzése érdekében egy sereg új intézkedést hozott, köztük a legfontosabb, hogy országos építészeti igazgatóságok felállítását rendelte el. A szervezet élén Erdélyben egy igazgató főmérnök állt, mellette adjunktus, segédmérnök és gyakornokok alkották a hivatal személyzetét. Az *Aedilis Directio* rendelkezései és építési utasításai a vármegyei mérnök révén jutottak el az érdekeltekhez, s a végrehajtás ellenőrzése is általában rájuk tartozott. Más volt a helyzet Kolozsvár esetében, mivel a főkormányshé ideköltözése óta itt székelt a szóban forgó hivatal is. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy Kolozsvár építési ügyei állandóan szem előtt voltak, s a városiasodás útját az *Aedilis Directio* mérnökeinek szakértelme egyengette.

Az a tény azonban, hogy az *Aedilis Directio* kötelezte a várost a középítkezések tervének, költségvetésének, valamint elszámolásának bemutatására, és a dolgok jobb menete érdekében a város önkormányzatát érintő más ügyekbe is beleszólt, a tanács felháborodását váltotta ki. Az 1837-es országgyűlésre küldendő városi követek utasításában a sérelmek 5. pontjaként szerepelt, hogy

Kolozsvárnak nincs szabadságában felsőbb jóváhagyás nélkül építkezni. Ugyancsak sérelemre adott okot az, hogy az Aedilis Directio kötelezővé tette a magánépítkezések tervének bemutatását is, s így a hivatal mérnökei sokszor a város tudta nélkül engedélyezték vagy utasították el az építési kérelmeket. Ezt annál is inkább nehezményezték, mert maga a tanács állandóan foglalkozott építési és városrendezési kérdésekkel, 1838-ban pedig a sok magánépítkezés ellenőrzésére elhatározták az *Építetők Bizottság* felállítását is. Ennek tagjai a Választott Közönség soraiból kerültek ki, s közöttük találjuk a centumpateri tisztséget viselő Schilling János mérnököt. Mindezekon kívül 1832-től a városnak állandó geometrája volt Hermann Sándor személyében. Azelőtt pedig Thallinger Frigyes — az Aedilis Directio későbbi igazgatója —, valamint a „városban számosan szállásoló Geometra Urak” végezték esetenként az adódó mérnöki munkákat.

Az új műszaki értelmiség születésétől kezdve alaposan kivette részét a szakértelmét igénylő kérdések megoldásából, ezért a továbbiakban nem lesz érdektelen, ha a lehetőségekhez mérten bővebben foglalkozunk mérnökeink tevékenységi körével.

A megyei és városi mérnökök munkája nagy részét útépítés, útszabályozás, a só- és postautak karbantartása, folyószabályozás, gátak, hidak, zsilipek ellenőrzése, erdő- és telekfelmérés, valamint az építési tervek ellenőrzése tette ki. A mérnök tehát főként matematikai tudásáért és a mérésekben való jártassága miatt vált nélkülözhetetlenné; talán innen ered, hogy a kor szóhasználatában az *insiner* (mérnök) és a *geometra* (földmérő) között nem is tett minden esetben éles különbséget, s ugyanazt a személyt hol így, hol úgy nevezték. Küküllő vármegye 1846-ban közzétett mérnöki pályázatában azt olvashatjuk, hogy a jelentkezőktől elsősorban a felső matematika, a technológia, a gyakorlati mértan, a géptan, a hidraulika és a hidrotechnika területén való jártasságot várták el. Ezekon kívül ismerniük kellett a polgári építészetet, az „útcinálási tan”-t, az előmérések és költségszámítások készítési módját, és csak az utolsó pont írta elő az építéstervezés és rajztudás igazolását.

Mérnökeink tehát általános mérnökök voltak. Képzésük Pesten, de főleg Bécsben folyt. A geometra állásokat elfoglalóktól azonban nem kívántak egyetemi diplomát. Az említett pályázatra is a jelentkezőknek csupán az „alsó iskolai” bizonyítványt kellett bemutatniuk, a felsorolt tantárgyak tudását különböző bizonyítványokkal igazolhatták; azzal is megelégedtek, ha a jelölt a szóban forgó tárgyat az egyetemen hallgatta. A polgári építészeti tárgyakból — mivel azokat a pesti egyetemen nem tanították olyan részletesen, mint a bécsin — a jelentkezőnek azt kellett igazolnia, hogy ezekből a tantárgyakból Bécsben legalább egy évet hallgatott. Az erdélyi ifjak számára 1846-ban alapított császári ösztöndíj is csak két évre szólt a „Bécsi Összművészeti Intézetben”.

Az eddigiekből úgy tűnik, hogy a kor mérnökeinek az építészeti stílusok és stílusirányok alakulásában semmi szerepük nem volt. Véleményünk szerint ez csak látszat, mivel munkásságukról vajmi keveset tudunk. Ha viszont arra gondolunk, hogy a magyar klasszicizmus első jelentős alkotását, a debreceni nagytemplomot a szilágysági mérnök-örnagypéchy Mihály építette, hogy Schilling János mérnök-kapitány Budáról küld rajzokat Kolozsvárra a Magyar utcai református templom tervének módosításához, hogy a nagyváradi református templomot 1835-ben Szász József, Bihar megye főmérnöke tervezte, hogy a zilahi megyeházát Éltes Péter vármegyei mérnök, a kolozsvári

színházat pedig Schütz Antal építőhivatali adjunktus elképzelései alapján építették, hogy a kolozsvári császárlátogatás emlékoszlopához az Aedilis Directio mérnökei rajzolták a legelfogadhatóbb s akkor modernnek számító tervet, hogy Kolozsvár két jelentős építészeti emlékét, a Toldalagi—Korda palotát és a Királyi Lyceum épületét is mérnök tervezte — az elsőt Kiiküllő, majd Torda megye mérnöke, Justi Károly, a másodikat Thallinger Frigyes —, akkor mérnökeinknek a XIX. századi építőművészet alakításában játszott szerepét már nem kicsinyelhetjük le. A kutatásnak egyik elsőrendűen fontos feladata lenne, hogy az Aedilis Directio levéltárának áttanulmányozásával tisztázza mérnökeink tevékenységi körét.

II. A város terjeszkedésének és fejlődésének a XIX. század első felében legnagyobb akadály a középkori fal- és bástyarendszer volt, mely a XVIII. század eleji kényszerű renoválások következtében helytel-közvetlenül elég ép állapotban érte meg tárgyalt korszakunkat. Ekkor azonban a fal már nem jelentette egyben a település határát is, mivel az jóval túlnőtt rajta. A végbe ment folyamatot az utcanevek híven érzékeltetik, mert különbséget tesznek az utcának a várfalhoz viszonyított „külső” és „belső” szakasza között (Külső Középs utca, Belső Középs utca stb.).

Kolozsvár a XVIII. század végén már parcellázta a kiszáradt vízártot, s a megnövekedett lakosságra való tekintettel a XIX. században sorra megnyitja a gyalogosok előtt a lezárt bástyakapukat, a Magyar utcait, a Monostori úton lévő, a Híd kapubástya és a Középskapu bejáróit. 1814-ben Mayer János kőműves a Szén utcai kapu megnyitását kéri. Noha a falak és bástyák állapotát állandóan ellenőrizték, s ímmel-ámmal javították is őket, meglétüket teljesen feleslegesnek tartották. Szinte várták, hogy egy-egy falrész életveszélyes állapotba kerüljön, s kimondhassák lebontásának szükségességét. Az Aedilis Directio a város hagyományaira és történelmi múltjára való tekintettel ugyanis csak abban az esetben engedélyezte a bontást, ha a szóban forgó falrész már ledőléssel fenyegetett. A városnak a bontásból tetemes anyagi haszna is származott, a sok középítkezéshez ingyen jutott kőanyaghoz. Ezért nem respektálta túlságosan az amúgy is lagymatag hangú felsőbb intézkedéseket, s okkal vagy ok nélkül a falak bontása állandóan folyamatban volt. Kőfalból bontott követ használt a város a kaszárnya, a városháza, a nagy malom, a kardosfalvi új kőhíd és a Monostorkapun kívüli Cigánypatak kőhídjának építéséhez, a Sétatérre vezető út kikövezéséhez, de építőkövet kér magának a katolikus egyház a főtéri „Templom díszéhez és méltóságához illő” torony építéséhez, s köre van szükség a Királyi Lyceum, az evangélikus templom és iskola, a Magyar utcai református templom és az unitárius professzori házak építésénél is. Ezenkívül a pallérok, Kagerbauer Antal, Fekete György, Mayer János, Weixelbraun József és a többiek mind a várfalaktól óhajtanak olcsó építőanyagot nyerni. Az a gondolat, hogy az új városképet a régivel harmonikus egységben fejlesszék ki, még nem merült fel az építető városatyák fejében, s magának az Aedilis Directiónak sem volt világos és határozott álláspontja ebben a kérdésben.

Az építészen emlékek megbecsülésének az eszméje csupán a negyvenes években kezdett élni, ez is főként felsőbb sugalmazásra. Az udvartól 1841-ben jön le a rendelet, hogy a várfalak kőanyagából a faragott és feliratos köveket szedjék ki, és a város őrizze meg őket. Az intellektus valamennyire határozott is, mert a tanácsház építése idején a város jegyzője drámai erejű beszé-

det mondott egy lebontásra ítélt falrész érdekében. A tanács erre elhatározta, hogy a vár falában található feliratos köveket a városháza falába fogja beépíttetni, részben kegyeletből, részben tanulságul az utókornak. A nagy fogadkozás azonban csupán két faragott kő megmentését eredményezte. Egy szónoklat a megindult folyamatot természetesen nem állíthatta meg, így Kolozsvár középkori falai és bástyái a városrendezés áldozatai lettek. Pedig 1853-ban a Katonai Parancsnokság leiratban értesíti a várost, hogy az 1850. december 31-én kelt rendelet értelmében az *épületi emlékek* fenntartására kellő gondot kell fordítani. Ennek érdekében Bécsben egy központi bizottság alakult, a koronatartományokban pedig *Conservatorokat* neveznek ki a szóban forgó emlékek védelmére. A tanács erre a tisztségre Schütz Józsefet javasolja, s egyben megbízza, hogy vegye számba az építészeti emlékeket. Talán ez volt az első műemlékösszeírás Kolozsváron, ha valóban elkészült.

1854-ben hosszas latolgatás után lebontják a Középkaput, de annyira nem őriznek meg belőle semmi emléket, hogy a bontással előkerült kulcsokat, láncokat, még a benne lévő harangot is megbecsültetik és eladják. 1855-ben még költségvetést készítettek a volt Középkaputól a Szentegyház utcáig tartó várfal megjavítására, 1857-ben azonban már lebontását ajánlja a vizsgálatára kiküldött mérnök, mivel az utca ezzel sokat szélesednék. 1868-ban a Történelmi Társulat vándorgyűlésének résztvevői hívják fel a város figyelmét a meglévő falak és bástyák megtartására, amit a fellelkésedett városatyák megígérnek, miután megelőzőleg részletesen megtárgyalták a Hídkapu lebontásának előnyeit. A várfalak ügyével foglalkozó bizottság a következő évre elkészítette a falak megmentésére vonatkozó tervét, de ezt a tanács nem tudta összeegyeztetni az utak szélesítésére, a modern közlekedés kiépítésére vonatkozó elképzeléseivel. Nagy szótöbbséggel úgy határozott tehát, hogy csak a jó állapotban lévő, félreeső Bethlen bástyát tartja meg emlékül az utókornak.

III. Ha a múlt építészeti örökségét ekkor még nem is becsülték meg kellő módon, a mindennapok építési gondjai annál inkább az érdeklődés homlokterében állottak. A felmerülő feladatokat tulajdonképpen három csoportra oszthatjuk: 1. a Főtér rendezése, 2. az új építkezések során felmerülő kérdések, 3. a városiasodás előmozdítására tett intézkedések: a város vízellátásának, közvilágításának megoldása, az utcák kikövezése, a város tisztántartása.

A Főtér rendezésével Kolozsvár már a XVIII. század végén megpróbálkozott, de valamelyes eredményre csak a XIX. század első felében jutott. Ekkor a feladat kétirányú volt: a Főtér zsúfoltságának a megszüntetése, ezzel egyidejűleg díszesebbé, tisztábbá tétele.

A XIX. század a Főteret még egykori rendezetlenségében találta. Az ott lévő rengeteg árubódé, a Rhédei—Jósika ház elé felállított „nagy várda”, a középkorból otffejtett pellengér, a cigányok „kalickája”, valamint a rengeteg szemét és sár nagy problémát jelentett.

A Főtéren éktelenkedő pellengért és a cigányok „kalickáját” észrevétlenül tüntették el. Ez utóbbi a Cigány-sorra került, de a 30-as években ennek kézműves lakói tiltakoztak ellene, mert elcsúfítja az utcát és a városba járó idegeneknek multságára szolgál.

A vendégmarasztaló sár kérdése az utcák és a Főtér rendre való flaszterezésével részben megoldódott, de a külvárosokból bejáró szekerek úgy is sok sarat hordtak be magukkal. Ugyancsak a Főtér kikövezésének köszönhető a katonai őrház eltüntetése is. A kövezéssel járó szintváltozás következtében az

otromba építményt mindenképpen meg kellett volna mozdítani, de mivel felele is elromlott, 1801-ben Thallinger Frigyes igazgatósági mérnök azt javasolta, hogy költöztessék el a Főtérről, mert „árt a város díszének, veszélyes a közegészségügyre és a közbátorságra”. A templom melletti nagy haranglábat 1819-ben lebontották, maradt tehát a piac és a tisztaság kérdése.

A piacrendezés ügye már korántsem volt ennyire egyszerű, sok vitára adott alkalmat a város és a főkormánysház között. Ez utóbbi azt szerette volna, ha a Főtérről teljesen elköltöztetik az áruboltokat a mellékutcákba, de a város hallani sem akart róla, hogy lemondjon a piac százados helyéről, a boltokban pezsgő életről, mely a városi polgár jólétét jelentette. Arra hivatkozott, hogy az áruboltok elköltöztetése a mellékutcákat tenné zsúfoltakká, az élelmiszerárusoknak a kapukon kívül való elhelyezése pedig az idegenekre lenne rossz hatással. „Ott a bejövettel a zsír- és pálinkaszag kivált az idegenekre nézve csaknem undorítóvá teszi” — írják a városi protokollumok, mikor a kolera miatt 1832-ben az áruboltokat a Monostorkapu elé száműzték. A piac rendezését a város csak az áruboltok csinosabbá tételében látta, ezt a megoldást meg a Gubernium ellenezte. Végül is az áruboltok számának csökkentésében állapodtak meg, s közülük egyesek mégiscsak a Monostorkapu előtt kaptak helyet. A zöldre festett új bódék nagy részének megcsináltatására azonban csak 1847-ben került sor. A Bánffy örökösök akkor is tiltakoztak a házuk elé állított sátrak ellen (217—218. kép).

A piacnak a Főtéren való megtartása a rendezés terén csak félmegoldás volt; a zsúfoltság alig szűnt, a szemét pedig állandóan gyarapodott. Csíki Sámuel orvos 1842-ben összeírja a város egészségét veszélyeztető rossz szokásokat, s egyebek mellett azt kifogásolja, hogy a piacot csak pénteken és szombaton seprí, ird és mondd: egyetlen ember.

A Főtér a rendezés következtében valamennyire levegősebbé vált ugyan, de még messze volt attól, hogy szépnek lehessen nevezni. Pedig a cél a tér szépítése is volt. Ebben az időben már sok főtéri ház öltött új köntöst, s erre való hivatkozással fognak hozzá a főtéri templom hatalmas tornya felépítéséhez is. Ezért állítják ide az I. Ferenc császár látogatását megörökítő emlékoszlopot, a „Státuát”, ezért merül fel egy szökőkút építésének a terve, s ezért akarják itt elhelyezni Belső-Szolnok megye 1823-ban tett indítványára a Bánffy emlékoszlopot is. A sok terv a szándékok nagyságáról árulkodik, s arról, hogy a tér jelentőségét művészi eszközökkel kívánták hangsúlyozni. A téren rosszul elhelyezett emlékoszlop azonban eltörpült az újjótitikus torony méretei mellett, s kellő megbecsülésben sem részesült (219. kép). Egy tanácsi gyűlés felháborodva tárgyalta azt a lehetetlen helyzetet, hogy a vásáros nép kifogott lovait az emlékoszlophoz pányvázza ki. A későbbiek során a rosszul ható emlékművet a templom bejárata előtti barokk díszkapuval együtt máshová költöztették. Az oszlopnak a mai Múzeum téren találtak megfelelő helyet, a barokk kaput pedig a szentpéteri templom elé állították fel.

Minden sikertelenség ellenére a Főtér rendezése ügyének pusztá felmerülése is eredménynek számít, mert ez volt az első, bátortalan lépés a későbbi megoldás felé.

IV. Az új építkezések ellenőrzése és az újraépülő utcák rendezése már valamivel több sikerrel járt. Az építkezések zöme az előző századokkal ellentétben nem az úgynevezett belvárosban összpontosult, hanem a várost nyugatkelet irányban átszelő főútvonal mellett, a két Monostor (ma Mócok útja és

December 30. utca) és a két Magyar utcában (Lenin út), valamint a Belső Közép utcában (Dr. Petru Groza utca). Az Aedilis Directio már a XVIII. század végétől kezdődően sürgette az építési tervek bemutatását, de rendelkezéseit csak akkor kezdték komolyan venni, mikor a városi Építetű Bizottság is kellő eréllyel szorgalmazta a dolgot, s mikor a két fórum végre megegyezett az illetékesség kérdésében. Hogy az építők ne tudják megkerűlni a város határozatait, a gubernium meghagyta az Országos Építési Hivatalnak, hogy „jövűre magánosok által közvetlenül hozzá beadott ily építések vagy igazítások terveit ne vizsgálja meg, de utasítsa arra, hogy azokat mutassák be a kolozsvári tanácsnak, illetűleg az általa kinevezett építési bizottságnak megvizsgálás és helybenhagyás végett, maga közvetlenül csak a tanács fűlkérésére vizsgálja meg azokat”.

A tervek hivatalos átnézésekor nem annyira a homlokzatok esztétikai ellenűrzése a fűcél, hanem arról akartak meggyűződni, hogy az építetűk nem vétettek-e az utcavonal egyenessége ellen. Az újraépűlű utcák vonalát és szélességét ugyanis mérűki felmérés határozta meg, s nagyon ügyeltek arra, hogy azt tiszteletben tartsák. Ebbűl a szempontbűl különűs figyelmet fordítottak a Kűlsű Monostor útra, ahol azelűtt fűként kertek és kis faházak voltak, tehát az utca egyenesítése még nem űtkűzűtt akadályokba. Ahol az utca űj vonala magántelek épségét veszélyeztette, a város telekcsereűt vagy kártérítést ajánlott fel.

Annak ellenére, hogy az űj építkezések sok vitára adtak alkalmat, a XIX. században kiegyenesített belvárosi utcák lényegében véve megegyeztek a kűzűpkori utcavonalakkal. Errűl az 1973—74-ben folyű műemlék-számbevétel során meggyűződhetűnk. A kűzűpkori pincék, kapualjak, falak, boltozatok híven jelzik az egykori utcatorokat, s a XIX. században renovált házak vakolatkűpenye alatt ott rejtűznek a kűzűpkori homlokzatok. A Dűzsa Gyűrgy utcai űj űzletház alapjainak ásásakor is gűtikus ablakkeret tűredékeire bukkantak. De a legtöbb esetben a belváros mellékutcainak vonala is kűzűpkori nyomon halad. Az egykori Farkas utcában, az Akadémiai Kűnyvtár helyének elűkészítése során, a jelentéktelennek íteűt Apáczi ház bontásakor, a vakolat műgűl reneszánsz ablakszeműldűkűk kerültek elű; az épűlet alatt pedig gyűnyűrű kűsűgűtikus pince volt. A Műegyetem űj szárnyának kijelűt helyen pedig a várossfalba űtkűzűtt a földmarkolű.

A XIX. századi utcarendezések során az építési viták legtűbbszűr az építűk és az Építetű Bizottság kűzűtt alakultak ki, de volt rá eset, hogy maga a városi tanács és az Építetű Bizottság kűlűnbűzűtt össze valamilyen kérdés fűlűtt. Így például az egyik legjobb kolozsvári pallér, Weixelbraun Jűzsef háza építésekör 1840-ben az váltott ki vitát, hogy a ház rizalitja jűcskán kiugrott az utca síkjából. Az Építetű Bizottság nevében Schilling mérűk nemcsak Weixelbraun házát akarta lebontatni, de a tanácsűl azt kűvetelte, hogy határozatilag tiltsa el a rizalitos házak építését. A tanács azonban azon az állásponton volt, hogy mivel nem az egész front, hanem csak a rizalit áll ki jűjebb a megszabott vonalnál, a szép és tetszetűs házat nem bontatja le, csak az építési terv be nem mutatása miatt marasztalta el a mestert.

Ezt az esetet azért tartottuk fontosnak megemlíteni, mert itt lényegében véve nem két hivatalos fórum vitájáról volt szó, hanem a régi és az űj építészeti elvek összecsapásáról. A klasszicizmus ugyanis megtartotta a homlokzatok barokk tagolásű ritmusát, de a rizalitoskat csak alig érzekelhetően emelte ki az alapsíkűl. Az eltérés ettűl az elvtűl már tűrelmetlenséget váltott ki az

új stílus hívei között még akkor is, ha a szóban forgó épület lényegében nem vétett a klasszicizmus normái ellen. A vita különben még arra is figyelmeztet minket, hogy a klasszicista építéstílus helyi alakulásának vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül az Építetű Bizottság tevékenységét, rendelkezéseit és határozatait sem. Az utcavonal egyenességének megtartása a városháza építéskor is gondot okozott, mivel a két szomszéd épület frontja sem esett egy vonalba. A mérnöki felmérés végül is az új Kendeffi házhoz viszonyítva állapította meg az utcára néző fal helyét.

Az Építetű Bizottság 1842-ben — a kor szellemének megfelelően — a *Szépítési Bizottság* elnevezést vette fel. Hatáskörébe tartozott továbbra is a magánépítkezések terveinek felülvizsgálása és engedélyezése, az utcavonalak egyenesbe hozása, az így adódó teleknövelések utáni kárpótlási összegek megállapítása. A Szépítési Bizottság feladata ellátását elég komolyan vette, a pallérokat büntetés terhe alatt kötelezte, hogy a terveket mutassák be, mert aki „hír nélkül a Város dísze ellenére” építkezik, munkáját lebontatják vele. Emellett állandóan a helyszínen ellenőrizték az Óvárban, a Monostori úton és a Magyar utcában folyó rengeteg építkezést, s észrevételeik alapján hoztak határozatokat az utcára nyíló pinceajtók, boltlépcsők, karfák, ablakrostélyok eltüntetésére, s azt is előírták, hogy milyen legyen a tűzbiztos kémény. A Szépítési Bizottság hatáskörét 1843-ban újra körvonalazták, s ettől kezdve tekintélye mindinkább megerősödött; ezt a szaporodó építési kérelmeken is lemérhetjük. A pallérok viszont sok esetben okvetetlenkedésnek tartották az építési biztosok munkáját, s 1843-ban, mikor a tanács építési rendeletek közlésére hívta össze őket, „csak Kagerbauer jelent meg személyesen Kiermayer Károly által”. 1842-ben külön felhívják a Szépítési Bizottság figyelmét arra, hogy a Belső Magyar utcai építkezéseket vizsgálja felül, mert sokan „hír” nélkül láttak munkához, sokan pedig területet foglaltak maguknak.

Mindennek ellenére a Szépítési Bizottság egyre céltudatosabban végezte munkáját. A rendeletek ellen vétőket megintette, s utólag kötelezte őket a tervek benyújtására. 1845-ben Bánffy Ádámnak a Wesselényi kertben felállítandó filagóriája felépítését nem is engedélyezte, hanem más tervet ajánlott neki.

Szintén sok gondot okozott az építőanyagok ellenőrzése, különösen a belváros területén. A tulajdonosok zöme ekkor már kőből, téglából építkezik, de nem ment ki divatból a hagyományos faépítkezés sem. Míg a XVIII. század közepén például az Óvár házainak nagy része fából készült, 1830-ban a gubernium elrendelte, hogy ezen a területen senkinek sem szabad faházat építeni. Ugyanebben az évben Simon Péternek megtiltják, hogy a Király utcában fából rakjon házat, mert „dísztelen és veszedelmes”. E rendelkezésnek egyik oka a tűzveszélyességben keresendő, a másik ok — és jelen esetben ez érdekel bennünket — a városi építkezések színvonalának emelése, az, hogy a belső területek minél gyorsabban öltssék magukra az akkori értelemben vett modern városi jelleget. Ezt igazolja az a tény is, hogy 1844-ben Szabó Jánosnak megengedik, hogy a Szappan utcában háza egy részét boronából készítse, részben mert a várfalon kívül esik, de különben is kívül-belül vakolni fogja, s úgy tűnik, „mintha kőből” lenne. A városiasodásra való törekvés sok esetben a külső városrészek építkezéseinek irányításában is megnyilvánul. 1811-ben például gr. Petki Jánost eltiltják attól, hogy Kétvízközt lévő telkén (a Baromvásártéren) az utca oldalára akár kőistállót is építsen, mert az „piacos hely” lévén, rontaná a környék képét.

Az építések ellenőrzésekor sok vitára adott alkalmat, hogy az alap- és pinceásás során kihányt föld, valamint az építési törmelék hosszú ideig az utcán hevert; sokszor egész városrészek szenvedtek miatta.

Ez a kérdés elég korán és különös élességgel vetődött fel a császárlátogatás küszöbén, amikor a felsőbb hatóságok is nyomatékosan szorgalmazták a város rendbetételét. 1817. májusban a tanács „Szükségesnek tanálja az uttzák ki-takarittatásokat, a Házok előtt ok nélkül heverő kövek és fa gerendák, úgy az új építések mellett lévő föld domboknak ki-takarittatását, a megbomlott flaszternek megigazittatását, az hintoknak, csebreknek és Fejér Ruháknak a ki rakott város uttzáin való mosások ki tiltását — s végezetre a Várda Ház és a Katona Ispotály ki-takarittatását és a lehetőségig való meg-igazittatását.” Júniusban a kérdésre ismét visszatértek, és elhatározták, hogy amelyik építkezésnél a kövek és a föld június után is az utcán lesz, a pallért bezárással büntetik.

Hogy a szigorú intézkedésekre valóban szükség volt, az a lakosság panaszaiból is kitűnik. 1810-ben az óvári lakosok azért zúgolódtak, mert ifj. Mayer János pallér egy pinceásás alkalmával az egész utcát megtöltötte földdel. 1840-ben Lukács György építési biztos jelentése alapján ismét foglalkozik a tanács a sok utcára hordott föld és építési hulladék ügyével. A Külső Magyar utcai fertály Kagerbauerre panaszol a templomok építéséhez felhordott kövek miatt, a Király utcaiak pedig azt teszik szóvá 1842-ben, hogy a városházához hordott kövek miatt akadozik a forgalom.

Az utcán heverő építőanyagok és építési szemét mellett jellegzetesen belvárosi probléma volt az utcákra nyíló pinceajtók kérdése. Az új stílusban épült polgárházak mellett a régi kereskedőházak utcára nyíló pinceajtói a XIX. század közepe felé már nagyon rosszul hatottak, ezért a gubernium korábbi rendeletére hivatkozva, a városi tanács 1840-ben ezzel a kérdéssel, is foglalkozik, és elrendeli befalazásukat. A rendeletnek különösebb foganatja nem lehetett, mert 1841-ben és 1842-ben újra foglalkoznak a pinceajtókkal.

Ugyancsak rendelettel szabályozták a boltok és az utcai kisajtók előtti lépcsők számát is (221. kép). 1845—46-ban a Szépítési Bizottság hívta fel rá a figyelmet, hogy sok ház előtt — különösen az Óvárban — 5—6 lépcső is van, s ezek olykor elfoglalják a fél gyalogjárót, nemcsak az egységes utca-képet zavarva, hanem este forgalmi akadályként a járókelők testi épségét is veszélyeztetve. Ezért a Szépítési Bizottság elhatározta, hogy az utcára csak egy lépcsőt szabad építeni, és az sem lehet szélesebb 11 hüvelyknél. Ahol ennél több van, illetőleg nagyobb a mérete, azt le kell bontani. Annak ellenére, hogy a kérdést még többször megtárgyalták és a rendelet ellen vétő palléroknak 24 ezüstforint büntetést helyeztek kilátásba, sok régi ház ma is azt tanúsítja, hogy nem mindenki értett egyet a határozattal.

Az építkezések terén bevezetett szigorú rendszabályok 1840-ben eltiltották a Monostori út és a Külső Magyar utcai házak elől a bejárat melletti karfákat. 1845-ben pedig még azt is megsabták, hogy az ablakrostélyok mennyire állhatnak; ki a fal síkjából; e rendelkezésnek is része lehet abban, hogy ma oly kevés barokk házban van meg az eredeti ablakkosár (220. kép). A század első felében határozták el azt is, hogy a házak, középületek, templomok előtti területről a nagy gömbköveket, fa- és kőoszlopokat el kell távolítani. Aki magától nem tenné, ott a tanács viteti el azokat, és anyagukat a városháza szükségére fordítja.

Az építkezésekkel párhuzamosan sokat foglalkoztak a nagy ellenség, a tűzvész kérdésével is, s az építkezések rendjén többször hívták fel a figyelmet a tűzbiztonság fontosságára. 1813-ban még csak a kémények tisztán tartására figyelmeztetett guberniumi rendelet, 1842-ben az építési biztos már a kormányiszéki rendeletnek a kémények építésére vonatkozó szakaszát ismerteti, amely a tűzveszélyre való tekintettel megtiltja, hogy a kéményekbe gerendákat építsenek: „mi szerént az új házak építése vagy a régieknek igazítások alkalmával az illetén hibás és a polgári szabályokkal ellenkező s tűzvést támasztandó építésmódok szorgalmatosan kikerültessenek”. Kéri, hogy az ácsokkal és a kőművesekkel ezt közöljék, s a Jánosi Ferenc új házat ebből a szempontból vizsgálják felül. A kérdés referense Kagerbauer Antal, valamint Hermann Sándor mérnök volt. 1844-ben újra ismertetik a tűzveszélyt megelőző építkezéstről szóló guberniumi rendeletet.

V. A városiasodás igénye mutatkozik meg abban is, hogy mind többször esik szó a város tisztaságáról, felmerül a kutak és a közvilágítás kérdése, valamint a városi sétálóhely megteremtésének igénye.

A XIX. század elején az építési igények megnövekedésével nem állt arányban a város tisztasága. Az előbbiekből már kitűnt, hogy jórészt éppen az építkezések járultak hozzá tetemesen egy-egy városrész elpiszkolódásához, de a régi szokások, az állattartás és a városi polgárok félföldműves életformája is nagymértékben gátolták a város csinosodását. Az utcákon felgyűlt piszok a járványok fészke volt, így érthető, ha mindig az orvosok szorgalmazzák a tisztaságot. 1810-ben már felpanaszolja a városi egészségügy őre a síkátorok szennyezettségét, de az 1830—31-es kolera után már nem vitás, hogy a kérdés megoldása nem tűr halasztást. Csíki Sámuel doktor, mint már említettük, 1842-ben mutat rá a város egészségét veszélyeztető rossz szokásokra. Ezek között olyanokat olvashatunk, hogy a belváros távolabb eső utcáiban ott hevernek a „teljes pusztulásig senyvedő” döglött állatok, kutyák, macskák, malacok. De utcára kerül a konyhaszemét, a káposztalé, a lúgok, a mosóvíz is, és sok mocsokkal jár az árnyékszékek kihordása. Természetesen találunk ellenintézkedéseket is. 1810-ben Kovács geometra rendelkezik a Torda-kapun felüli trágyadomb elhordásáról. 1830-ban a temető bekerítésének ügye kerül napirendre, és eltiltják, hogy oda ganét hordjanak. 1831-ben Matolcsi György fazekasnak megtiltják, hogy a Cigány-soron égetőkatlant üzemeltessen. 1839-ben Andrásófszki János bűdös istállóját teszik szóvá. Lassan bár, de a köztisztaság területén is rendre érzékelhetővé válik a városiasodás igénye.

Ami a város vízellátását illeti, 1805-ben már guberniumi rendelet intézkedik a kutak rendbetételéről, és ez szökőkutak építését is előírja. A vízvezeték ügye az 1830—31-es kolerajárvány után került megint előtérbe; ekkor felvetették az artézi kutak szükségességét, de mivel a központi rendelkezések nem engedélyezték, hogy a kútúrást a majorsági pénztár megterhelésére végezzék, csak ha közadakozás útján teremtik elő a szükséges pénzt, a lelkesedés azonnal lelohadt. Mindenesetre az 1830 és 1840 körüli években sokat költenek utcai kutak építésére, a meglévők javítására. A város kútcsinálókat, kútmestereket tart, s a harangöntők egyik mellékfoglalkozása a városi kutak ellenőrzése és javítása volt.

A kutak tökéletesebbé tétele egyben a tűz elleni védekezést is hathatósabbá teszi. A város állandóan intézkedik új vízpuskák készítéséről, a régiek renoválásáról; ezt a munkát ugyancsak a harangöntők látták el.

A városiasodás, a városi közbiztonság kérdése el sem képzelhető a közvilágítás megszervezése nélkül. A tanácsulésen a kérdést először 1808-ban vetik fel, amikor is elhatározzák a város fontosabb helyeinek kivilágítását. Az elhatározásból ekkor semmi nem lett, így 1819-ben újra tárgyalásra kerül a dolog, de megvalósulását hosszú huzavona előzte meg. Az indítványok és javaslatok mindig azon akadtak el, hogy a főkormányzók minden költséget a városra akart hárítani, a tanács pedig a majorsági alapok megterhelésével kívánt célt érni. Az éjjeli világítás bevezetésével foglalkozó bizottságban Thalinger Frigyes építési igazgató is részt vett. A bizottság tanulmányozta a Brassóban és Szebenben rég megvalósított közvilágítás tapasztalatait. A főbírói jelentés a következőkben összegezi az első eredményeket: „sikerült 124 uraságot és polgárt megnyerni, akik egy-egy lámpást csináltatnak, vagy árát kifizetik”. Reméli, hogy ezt a számot rövidesen 200-ra növelhetik; „ezen kívül az esküdt közönség meghatározta, hogy minden új polgár beesküvéskor 10 forintot fizessen lámpás csináltatásra. Mesterember is van olyan, aki a polgári esküt nem tette le, 100, akinek díjával 300-ra növekedik a lámpások száma. A városnak is van a fejedelem intézkedéséből 17 lámpása, uraságoknál is sok található, úgy hogy a városnak csak mintegy 100 lámpást kellene a majorsági pénztárból csináltatni, ami egy év alatt megtérül.” A világítási alapra a hús árát akarták felemelni, ezenkívül a kereskedőkre, kocsmárosokra és vendéglősökre különadót kívántak róni. A tervet a főkormányzók azzal küldte vissza, hogy a város úgy bővítse a pénzalapokat, hogy ne az adót emelje, ami elégedetlenségre vezethet. A fel- és leírogatás 1826-ig folyt, amikor is abban egyeztek meg, hogy a közvilágítást egyelőre a Fötéren és a nagyobb utcákban valósítják meg, s ha lesz rá fedezet, kiterjesztik az egész városra. 1827. december 31-én végre megvalósult a város közvilágítása.

Ettől kezdve az éjjeli világítás ügye állandóan szerepel a tanácsuléseken. A világításhoz olajat Pestről, lámpagyújtogatót Bécsből hozattak. Kobler János lámpatisztogató 1829-ben kéri a tanácsot, hogy Bécsbe való hazautazására adjon útiköltséget. 1831-ben a város lámpásait már Márk András pléhes gondozza, de a pléhesek és lakatosok még sokáig készítik a város lámpásait. 1842-ben, az országgyűlés megnyitása idejére, Hermann mérnök és Kiermayer ácsmester már a város ünnepélyes kivilágítását is megszervezi. 1834-ben a népkertbe is csináltatnak 7 darab lámpást.

A városi sétatér szükségessége 1824-ben merül fel, amikor is Andrási Antal geometra a hely felméréseért és a terv elkészítéséért kér pénzt a városi tanácstól. Az ügy egyelőre a pénzhiány miatt lekerült a napirendről, de 1842-ben újra sokat foglalkoznak vele. Felmérését és rajzát Hermann Sándor „insiner” készíti el; ekkor már a megvalósításon dolgoztak, mert 1843-ban a bontott bástyák törmelékanyagát a „sétáló út” feltöltésére hordják.

Amint rövid áttekintésünkben is kitűnik, a XIX. századi fejlődés Kolozsváron is napirendre tűzte a városrendezés kérdését. A modernizálódó kor élet-szemlélete felvette a harcot a középkori zsúfoltsággal, a városkép világosabbá, áttekinthetőbbé tételén fáradozott. Ha a század első felének törekvései nem értek is célt minden esetben, ha egyes megoldásokkal — például a középkori várfalak felszámolásával — ma már nem érthetünk egyet, a mai Kolozsvár városképének kialakításában tagadhatatlan érdemei vannak.

A XIX. század közepe táján alakuló Szépítési Bizottságok feladata mindenütt a városiasodás előmozdítása volt. Polgárosultabb helyeken ezek nemcsak az építési terveket vizsgálták felül, de már harmonikus városképi együt-

tesek megteremtésére törekedtek. Mint láttuk, Kolozsváron még a tervek felülvizsgálásának is voltak akadályai. Nem lesz érdektelen tehát, ha megnézzük, hogy egy kisebb vidéki városban milyen célt tűzött maga elé a Szépítési Bizottság. Az összevetés alapjául most Máramarosszigetet választottuk, de minden kisváros bőven nyújthat adalékot arra, hogy a kapitalizmus fejlődése idején milyen feladatokkal kellett megbirkóznia.

VI. 1848-ban a „Szigeth Várossa Szépítése tárgyában kiküldött Bizottmány” feladatát a következőkben foglalták össze: foglalkoznia kell 1. az építéssel, 2. az utcák kövezésével és járhatóvá tételével, 3. a kerítésekkel és 4. a tűzbiztonság és köztisztaság kérdésével.

Természetes, hogy a Szépítési Bizottság elsőrendű feladata Szigeten is az építkezések és az építőanyagok ellenőrzése volt. Szigorúan meghagyták, hogy az építési terveket mindenki mutassa be, s „önkárosodásának kockázatása terhe alatt” addig ne építsen, amíg a kirendelt építési megbízott a telket és a tervrajzot a helyszínen meg nem vizsgálja s a „szabadalmi iratot” ki nem állítja. A Bizottság mindenkinek melegen ajánlja, hogy tartós építőanyagot használjon, de mivel a meglévő épületek nagy része fából van, a fából való építést ezután sem tiltják meg senkinek — csak a katlanok, aszalók esetében —, mert a faépítészet tilalma egyben a város nagy részének lebontását vonná maga után. így a tűzveszélyesség elkerülése érdekében csak a szalmafedelek építését nem engedélyezik, s ellene vannak annak, hogy az udvarokban vagy a házak előtt az utcán széna- és szalmakazlakat rakjanak. Megtiltják továbbá, hogy a házak sorában csűröket vagy csűrös kerteket építsenek, s a járdákat farakásokkal elfoglalják.

Javasolják, hogy a városi jövedelemből ezután többet áldozzanak az utakra, hidakra és a vízvezető árkok kiásására, tisztán tartására. Elsőrendűen fontosnak tartják a Piac kikövezését, s azután sorra a többi utca rendbetételét is. Megállapítják, hogy a vízlevezető csatornák rossz állapotban vannak, s hídjaik megépítése nem tűr halasztást. Büntetést irányoznak elő azokra, akik az árkokat házaik előtt híd nélkül használják; ebből az látszik, hogy ilyen bőven akadt. A város tisztasága érdekében megtiltják, hogy az udvarokból a szennyvizet és a ganélevet az utcára engedjék ki. Kívánatosnak tartják a járdák jó karban tartását, ennek érdekében mindenkinek kötelességévé teszik az előtte lévő járdaszakasz megcsináltatását, de a járdák kimérése, szintjének, szélességének megállapítása már a városi építész kötelessége, s neki kell gondoskodnia arról, hogy mindenki megtudja, milyen és mekkora járda megépítése és gondozása tartozik feladatai közé. Ugyanakkor intézkednek arról is, hogy a járdák korlátjait mint feleslegeseket és tűz esetén végtelenül károsakat, mindenütt bontsák le.

Foglalkozik a bizottság a városi kutak helyzetével is, előirányozza bekerítésüket, s megállapítja, hogy olyan helyen kell újakat ásni, ahol sem a közlekedést, sem az építést nem akadályozzák. Mivel a város faépítményei miatt eléggé tűzveszélyes, szorgalmazza további kutak létesítését; aki ennek a kötelezettségének nem tesz eleget, annak a város csináltat kutat, de a költségeket az illetőnek kell megfizetnie. Ugyancsak a város polgárainak figyelmébe ajánlja a Bizottság a telkek bekerítését s a kerítések rendbetételét is. Ugyanakkor eltiltja a mosóvályúknak az utcán való tartását, ami a „város csinatlanságával egybehangzó”.

A harmadik részben több pontban foglalkoznak a tűzoltás kérdésével; életbe vágó dolog ez egy fából épült város esetében. Halaszthatatlannak tartják a tűzoltási rendszer megszervezését, mert gyakran előfordul, hogy tűzvész idején a vízpuskák is használhatatlanok, s a hordósszekerek sem alkalmasak a vízfordásra. A legtöbb ember csak fejszékkel és dorongokkal vonul ki a tűz oltására, s így nagy kárt tesz az épületekben. Javasolják, hogy a vízfecs kendőknek és a hordósszekereknek fizetett gazdája legyen, aki tűz esetén e szerszámokkal köteles lenne megjelenni. Úgy vélik, hogy a nemzetőrség a tűzoltásban is sokat segíthetne, ha a nemzetőröknek 50 fecskendőt és 100 „bőr- vagy firnájszos hevederekből készített vedret” osztanának ki, s ezenkívül csáklyákkal és hosszú rúdra felszerelt seprűvel is ellátnák őket. A tervezet ilyenformán a tűzoltás kérdését teljes egészében a nemzetőrségre hárítja, s a polgárok közreműködését csak mint esetleges lehetőséget veszi számba. Ez is jelzi, hogy mennyire hiányzik Szigeten a városi élet középkorban kialakult rendje.

Hosszan medítál a tervezet azon is, hogy a tűzbiztonság szempontjából az a város van előnyös helyzetben, amelyiknek van folyóvize. Ezért „a jövőendő kor Szép Tükrében” úgy látnák jónak, ha Szigeten is lenne folyóvíz. A Tisza és az Iza szoba sem jöhet. „Angol ész és erő kívántatik ezek megszelídítéséhez” — írják, de a kamarai mesterséges kanális bevezetését már nem vélik lehetetlennek, és a város iparára nézve is hasznosnak találnák. Egyelőre azonban megelégszenek az ötlettel, s azzal a jóleső érzéssel, hogy e gondolatot a forradalmi lendület által felszabadított fantázia szülte, a kivitelezést a késő maradékra testálják. A gyümölcstermő Máramarosban talán nem is fejeződhet be másként a város csinosodását célzó tervezet, mint a gyümölcskertek rendbentartására vonatkozó rendszabállyal. Ez előírja, hogy minden tavasszal a városi kapitányság által kitűzött időpontban a kerteket meg kell takarítani a hernyóktól. Aki ez ellen a közösséget érzékenyen érintő rendszabály ellen vétene, és a kertjét a jelzett időpontig nem takarítaná ki, a város az illető költségére elvégezteti a munkát, és pénzbüntetéssel sújtja a szabálysértőt.

Látszólag kis ügyek? Igen. De mai városainkat csak úgy becsülhetjük igazán, ha tudjuk, honnan indultak, s várossá válásuk során milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük.

A városiasodást előmozdító reformkori intézkedések híven tükrözik minden település fejlődésének jellegzetes problémáit, segítségükkel rekonstruálhatjuk városaink XIX. századi képét. Éppen ezért gyakorlati jelentőségük is van, különösen most, amikor a városok fejlődésének forradalmát éljük, mikor nemcsak új lakótelepeket építünk, de szívesen modernizálunk kisszerűnek talált városrészeket, tervezünk át műemléki szempontból érdektelennek tűnő utcácskákat. Ezek az egyedeiben nem műemlék, de a város fejlődéstörténete szempontjából műértékkel bíró városképi együttesek sok esetben meghatározzák egy település vagy városrész jellegét, kialakítják sehol fel nem lelhető sajátos hangulatát. Hiányukra csak akkor döbbenünk rá igazán, ha felszámolásuk után elszürkül, sablonossá válik egy-egy városnegyed arculata. A XIX. századi városképi részletek megőrzése legalább annyira fontos, mint a középkori műemlékek megbecsülése. Hiszen az építészeti élet folytonosságát jelentik, a múltból a mába vezető utat mutatják.

A művészettörténeti kutatás városaink korai urbanisztikai kérdéseinek feltárásával a mai városépítés és -tervezés, átrendezés és újraépítés bonyolult kérdéseire óhajt fogódzókkal szolgálni.